

Lamak

en andere tempelversieringen op Bali

Vanaf 12 oktober is in Museum Volkenkunde in Leiden de tentoonstelling *Bali - welcome to Paradise* te zien. Aan de hand van de rijke collectie Balinese voorwerpen uit de verschillende musea, die samen het Nationaal Museum van Wereldculturen vormen, wordt o.a. getoond dat ondanks het massatoerisme op dit bekende vakantieparadijs de hindoeïstische cultuur nog steeds springlevend is.

In dit artikel ga ik dieper in op tentoonstellingsobjecten waarmee de Balinese tempel voor tempelfeesten wordt versierd, alvorens de goden in de tempel worden ontvangen.

Speciale aandacht besteed ik hierbij aan de *lamak*, een verticale loper, die een symbolische verbinding tussen hemel en aarde vormt.

Kosmische verankering

Het hindoeïsme op Bali is een synthese van hindoeïsme en inheemse vormen van verering van voorouders en krachten in de natuur. Voor de meeste Balinezen is de onzichtbare wereld (*niskala*) even belangrijk als de zichtbare (*sekala*). De macrokosmos of 'grote wereld' (*buana agung*) heeft dezelfde structuur en bestaat uit dezelfde elementen als de microkosmos of 'kleine wereld' (*buana alit*). De mens zelf is een microkosmos, maar ook de voorwerpen die mensen maken om

1. Grote offers voor een tempelfeest in de Pura Dalem (dodentempel) van Budakeling, 2016

2. Lamak gemaakt van donker- en lichtgroen palmbblad, en kleine speldjes van bamboe. Het bovenste motief heet *gunung*, berg, en stelt de kosmische berg voor.

Pura Dalem, Budakeling, 2016 (RV-7146-1)

processen in de macrokosmos tijdens rituelen te beïnvloeden hebben dezelfde structuur.

Voor geluk en bescherming, goede oogst en een lang leven voelen Balinezen zich afhankelijk van goden en voorouders. De relaties met deze bewoners van de bovenwereld en met de demonen in de benedenwereld houden zij in stand door offers te brengen. Dagelijks leggen vrouwen overal kleine offertjes neer, maar grotere rituelen vinden op vastgestelde tijdstippen plaats in één van de duizenden tempels die het eiland rijk is.

Een tempel fungeert als tijdelijke verblijfplaats voor goden en voorouders. Het is niet een enkel gebouw, zoals een kerk of een moskee, maar bestaat uit verschillende hoven, die ommuurd zijn en met elkaar zijn verbonden door middel van grote toegangspoorten. In deze open ruimtes bevinden zich de tempelschrijnen, waarop goden tijdelijk kunnen neerdalen.

Als er een nieuwe tempel wordt gebouwd, of als bestaande schrijnen door nieuwe worden vervangen, wordt een tempel bij de rituele inwijding hiervan bezield, als het ware tot leven gewekt. Een onderdeel van dit ritueel is het in de aarde begraven van allerlei kosmische symbolen, aan de voet van het fundament van de belangrijkste tempelschrijn. Hierdoor wordt de tempel kosmisch verankerd. De symbolen die worden begraven bestaan uit tientallen miniatuur voorwerpjes, die meestal niet groter zijn dan 1,5 of maximaal 3,5 cm. Zij zijn gemaakt van goud, zilver, koper en ijzer. Deze metalen zijn geassocieerd met de vier goden die de windstreken beheersen en die allen een eigen kleur hebben: Zilver (wit) hoort bij god Iswara in het oosten; koper (rood) bij Brahma in het zuiden; goud (geel) bij Mahadewa in het westen en ijzer (zwart) bij Vishnu in het noorden. De vormen van deze miniatuur voorwerpjes vertegenwoordigen allerlei categorieën waaruit de kosmos bestaat en die samen een geheel, een totaliteit vormen van cultuur en natuur. Natuur is vertegenwoordigd in zowel planten als dieren, terwijl de dieren verdeeld zijn in dieren die leven in water, op het land en in de lucht. Cultuur is aanwezig in voorwerpen voor ritueel en voor dagelijks gebruik, en deze laatste categorie is verdeeld in werktuigen voor mannen (boer, timmerman) en voor vrouwen (weven en koken). Voorbeelden van deze *padagingan* (letterlijk: inhoud) zijn libellen, vissen, bekers voor heilig water en keukengerie. Een complete set, bestaand uit 75 miniatuurtjes, heeft de schrijfster in 2017 op Bali voor het museum gekocht bij de edelsmeden Ni Nyoman Rukma en I Wayan Kardi in Amlapura, Karangasem (afb. 3).

3. Miniatuur voorwerpjes, *padagingan*, van zilver, goud en koper die aan de voet van een tempelschrijn begraven worden ter kosmische verankering van de tempel (Amlapura, gem. 1,5 x 3,5 cm, 7146-1p, f, b en v).

4. Een tempelschrijn, versierd voor de herinwijding. Bukit Pucak Sari, 2016

3

Tempelfeest: ontvangst van de goden

De dag van de (her)inwijding van de tempel wordt ieder jaar gevierd tijdens een tempelfeest. Hierbij worden de relaties tussen goden en mensen, macro- en microkosmos, onzichtbare en zichtbare wereld, opnieuw bevestigd.

De goden die verbonden zijn aan deze specifieke tempel worden samen met hun rijdieren uitgenodigd om plaats te nemen in beeldjes die voor deze dag tevoorschijn worden gehaald, gekleed en versierd en in de tempel geplaatst. Tijdens het ritueel ontvangen zij offers, in de hoop op welvaart, bescherming en een lang en gelukkig leven. Offers bestaan vooral uit voedsel (rijst, vruchten, koekjes van rijstdeeg), bloemen en de ingrediënten van de sirihipruim, gerangschikt op offerschalen. Offers moeten steeds weer opnieuw worden gemaakt en soms zijn het ware kunstwerken (afb. 1).

4

Bij deze ontmoeting tussen goden en mensen treden priesters op als tussenpersonen. Met hun mantra's en het rinkelen van de priesterbel begeleiden zij de gebeden van de mensen, die hierna uit handen van de priesters de zegeningen van de goden ontvangen in de vorm van heilig water. Wanneer het ritueel voorbij is, wordt de goden verzocht om naar de bovenwereld terug te keren. De beeldjes zijn dan weer 'leeg' en worden bewaard tot een volgende ceremonie.

Vóór het tempelfeest

Voorafgaand aan ieder tempelfeest wordt een tempel mooi versierd om de goden te kunnen ontvangen. Schrijnen worden gewikkeld in doeken en versieringen van palmbblad worden opgehangen (afb. 4).

Ook maken voorwerpen van aan elkaar bevestigde munten met een gat in het midden (*kepeng*) en kleurige kralen vaak deel uit van de versieringen (afb. 5a en 5b). Deze *salang*, 'hangende versieringen' hebben meestal ook mooi houtsnijwerk in de vorm van gekroonde slangen, *naga*.

Omdat een schrijn dezelfde verticale driedeling heeft als de kosmos en als het lichaam van de mens, met een hoofd, romp en voeten, worden de doeken rond de daklijst en de versieringen van munten die hieraan hangen soms geassocieerd met een hoofddoek en oorsieraden, en de doek die rond de sokkel wordt gewikkeld met een heupdoek.

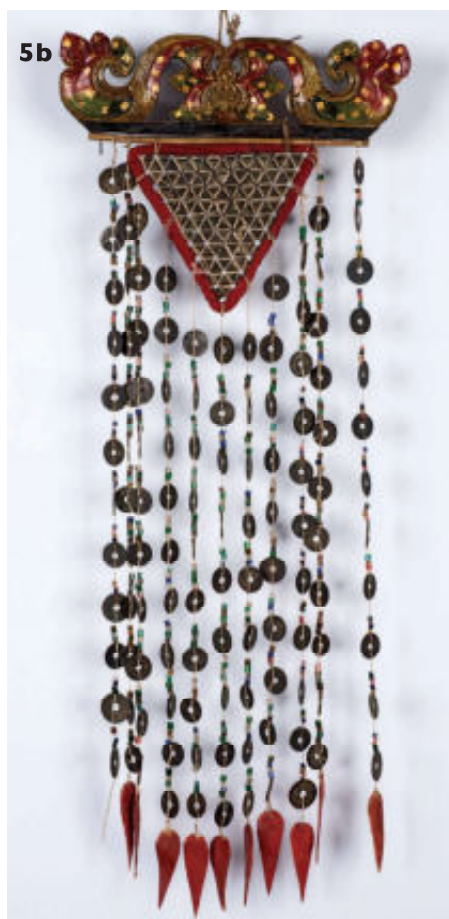
Meters lange doeken met beelden uit het Arjunawiwaha verhaal

Op de *ider-ider*, meters lange doeken rond de daklijst, en de *tabing*, doeken die aan de achterkant van een *bale*, een open tempelgebouw, worden opgehangen, stonden vroeger vaak afbeeldingen geschilderd uit de goden- en heldenverhalen van het hindoeïsme. Hoewel de traditionele schilderkunst nog steeds wordt beoefend, vooral in het dorp Kamasan bij Klungkung, zijn de tempeldoeken tegenwoordig versierd door middel van andere technieken, zoals borduurwerk. De doeken in de tentoonstelling

5a

beelden episodes uit het Arjuna Wiwaha verhaal uit. In dit verhaal wordt de hemel belaagd door een woeste demon, en god Indra, de koning van de hemel, heeft de hulp van Arjuna nodig om deze demon te verslaan. Maar eerst wil hij de kwaliteiten van Arjuna, die op dat moment in een grot aan het mediteren is, testen. Hij draagt zeven hemelnimfen op om Arjuna te verleiden. Als dat niet gelukt is, bezoekt de god zelf de mediterende Arjuna in zijn grot, in de gedaante van een wijze, en stelt hem allerlei vragen. Ook probeert de demonenkoning Arjuna te doden door een groot wild varken op hem af te sturen. Het verhaal loopt uiteindelijk goed af en dankzij Arjuna wordt de hemel gered. Op de *ider-ider*, die deel uitmaakt van een grote verzameling traditionele schilderijen in het museum (afb. 6), in de jaren 1930 op Bali verzameld door Th. Resink, worden acht episodes van dit verhaal 'verteld'. Op de

5b

5a, b. Een tweetal, o.a. uit kralen en munten vervaardigde hangende tempelversieringen (*salang*), uit de collectie van het Wereldmuseum in Rotterdam (27 x 78 en 13 x 81 cm, WM-12870 en WM-12975).

6a, b. Daklijstversiering (ider-ider) met geschilderde episodes uit het Arjunawidya verhaal. Links: hemelnimfen trachten Arjuna die zit te mediteren te verleiden; rechts: een wild varken belaaft Arjuna, en god Indra, in de gedaante van een wijze, bezoekt Arjuna (Kamasan, gehele ider-ider 30 x 692 cm, RV-4491-43).

6b

7. Geborduurde tabing met afbeeldingen uit het Arjunawiwaha verhaal (Jembrana, 90 x 232 cm, RV-7149-1)

tabing, die dateert uit de jaren 1970, en is gemaakt in Jembrana, West-Bali, zijn de hoofdpersonen van het verhaal niet geschilderd, maar geborduurd (afb. 7).

Lamak

De belangrijkste tempelversiering is de lamak. Dit is een rechthoekige, langwerpige loper, die wordt opgehangen aan de voorkant van iedere tempelschrijn of offeraltaar. Deze loper vormt een verbinding tussen hemel en aarde waarlangs op symbolische wijze de uitwisseling tussen offers en zegeningen plaatsvindt. De motieven beelden de verticale ordening van de kosmos uit en de bronnen van leven. Zij visualiseren de zegeningen van vruchtbaarheid en regeneratie die vanaf de bovenwereld naar de wereld van de mensen stromen. Een lamak is niet alleen een versiering van een altaar of schrijn, maar het bovenste gedeelte van een lamak dient ook als basis voor de offers die op het altaar worden geplaatst. Door middel van de opvallende lamak wordt aan de goden de weg naar de offers gewezen. Doordat een lamak de zichtbaarheid en daardoor de effectiviteit van offers vergroot, draagt een lamak bij aan het positieve effect van het ritueel. De meeste lamak worden gemaakt van palmladeren, want in principe moet een lamak net als een offer worden gemaakt

van natuurlijk, vergankelijk materiaal, symbolisch voor de regeneratie van het leven. Maar lamak komen ook voor in meer permanente vorm, gemaakt van textiel. Voor de duur van het ritueel moeten deze lamak echter altijd worden aangevuld met een lamak van natuurlijk materiaal.

In de tentoonstelling zijn vier lamak uit de collectie van het museum te zien

Allereerst een lamak van gekleurd lontarpalmsblad (*Borassus flabellifer*), die in 1983 is gemaakt door offermaakster Sagung Putu Alit uit Kerambitan (afb. 9). Het bovenste motief, in de vorm van een vrouwenfiguurtje, heet *cili*. Hiermee wordt het leven van de mens in relatie tot voorgaande en toekomstige generaties verbeeld. De geometrische motieven hieronder heten *bebatikan* en stellen de heupdoek van de *cili* voor.

Ook de lamak van canvas met geschilderde motieven (afb. 10) dateert uit 1983. De maker, I Wayan Tantri uit Padangtegal, was een van de eersten die deze ‘imitatie’ lamak op bestelling voor anderen ging maken. De beide kleuren imiteren de basis van een lamak, die van jonge lichtgroene palmsbladeren is gemaakt, waarop met kleine speldjes van bamboe motieven worden bevestigd van oudere, donkergroene bladeren (afb. 2). Het bovenste motief heet *banten gebogan*. Dit is een offer, bestaand uit een opstapeling van vruchten, in de vorm van de kosmische berg. Het geometrische motief hieronder heet *candigara* en stelt waterplanten voor, een verwijzing naar de vruchtbare aarde. De punten helemaal onderaan heten *ceracap*, scherpe punten die de ‘inhoud’ van de lamak beschermen. Aan de zijkanten wordt deze inhoud begrensd door het motief *bunbung jangkrik*, krekeltkooi.

De lange katoenen lamak met geborduurde motieven (afb. 8) is ongeveer in 1970 gemaakt in Jembrana, West-Bali. De vrouwelijke figuur bovenaan stelt Dewi Sri, de godin van de rijst voor. Daaronder bevindt zich een grote kosmische slang en daaronder lotusbloemen en

8

8. Geborduurde lamak (37 x 260 cm, RV-6223-1)

ranken, symbolen van vruchtbaarheid.

De laatste lamak (afb. 11) is het meest bijzonder. Deze katoenen lamak is waarschijnlijk in de jaren 1920-1930 geweven door Men Nis, uit Kesiman, bij Denpasar, waar bij zij voor het aanbrengen van de motieven een unieke borduurtechniek gebruikte. De puntige motieven aan de zijkanten heten *gigin barong*, de tanden van de *barong*, een mythisch dier. Het zandlopermotief bovenaan verwijst naar Ibu Pertiwi, Moeder Aarde. Daaronder zijn de zon of de maan te zien. De driehoek is de kosmische berg, in dit geval gecombineerd met het vrouwelijke *cili* figuurtje, symbool van het menselijk leven. Dergelijke zeldzame lamak, die in de jaren 1980-1990 nog in gebruik waren in tempels in de omgeving van Denpasar, komen in slechts enkele museumcollecties voor.

Na afloop van het tempelfeest worden deze lamak en andere tempelversieringen van textiel en munten weer netjes opgeborgen. Maar de lamak van palmsblad worden verbrand. Voor het volgende tempelfeest moeten zij weer opnieuw worden gemaakt, om de verbinding tussen hemel en aarde wederom te bevestigen. francine.brinkgreve@wereldculturen.nl

Francine Brinkgreve is cultureel antropoloog en conservator Indonesië in het Nationaal Museum van Wereldculturen.

Zij promoveerde in 2016 op het proefschrift *Lamak; ritual objects in Bali*, dat gepubliceerd is door Sidestone Press, Leiden.

9

9. Lamak, gemaakt van gekleurd palmbiad (17 x 102 cm, RV-5258-106)

10

10. Lamak van beschilderd canvas (21 x 89 cm, RV-5258-50)

11

11. Geweven lamak (51 x 153 cm, TM-1841-4)